MEMENTO
Kós Károly születésének 120. évfordulójára
(Gazdasági gondolkodás Kós Károly életművében)

SOMAI JÓZSEF

Miért foglalkozik egy közgazdász Kós Károly életművével? Kós talán közgazdász is volt? Nem. De a szépíró, építész, szerkesztő, grafikus, költő és közéleti munkás mindig a valóság talaján gondolta végig a múltat, jelent és jövőt. Kós Károlynak nem a leglátványosabb teljesítménye a gazdaság vagy gazdálkodás, azonban egész életét végigkísérte a gazdasági gondolkodás és a földszeretet, ami megmutatkozott szellemi munkásságán, valamint köz- és magánéletén.

1883. december 16-án született Temesváron, 1977. augusztus 24-én halt meg Kolozsváron. Életének állomáshelyei: Szeben, Kolozsvár, Budapest, Kalotaszeg és ismét Kolozsvár. Megannyi társadalmi, közösségi, szellemi hatás alakította és tette a romániai magyarság egyik legjelentősebb szellemi vezetőjévé. Életrajzával nem foglalkozunk, mert lexikonok, életrajzok, önéletrajzi vallomások bőven kínálnak lehetőséget arra, hogy az érdeklődő megismerje életútját. Ez alkalommal főleg a gazdasági gondolataival foglalkozunk, azzal, hogy a természet valóságával, a földdel, a gazdálkodással, a gazdasági élettel, a faluval, a várossal, az élet mindennapjaival tartott szakadatlan kapcsolata hogyan fejeződött ki szellemi és közéleti tevékenységében.

A fiatal Kós Károly már kezdő íróként felfigyelt a kalotaszegiek, a székelyek, általában az erdélyi magyarság alkotásainak különös értékeire, megannyi szépségeire, házára, ruházatára, munkájára, eszközeire, hagyományaira és kultúrájára. Észleléseit beépítette alkotásaiba: pitvarba, udvarba, tanyába, gazdaságba, gazdálkodásba, a hagyományok rendszerébe.

Ha közéleti szereplésére figyelünk, azt látjuk, hogy egész életén át nemzete sorsán töprengett, gondolkodott, cselekedett. Vallja, hogy a történelem nagy átalakulásai, a polgárosodás okozta életmód-átformálás, a háborúk előidézte katasztrófák közepette a nemzet művészete s a népi hagyományok jelenthetik a megmaradás egyetlen fegyverét.

A fiatal Kósra két politikai eseménnyel kapcsolatos személyes élménye volt mély hatással: a románok felvonulása 1894-ben a kolozsvári bíróság előtt a memorandum per nyomán, valamint közvetlen részvétele a balázsfalvi nagygyűlé-sükön 1911-ben. Számára nagy megrázkódtatás volt a balázsfalvi gyűlés látványa, amelyen átutazásakor vett részt. Látta az Astra szervezte román nagygyűlést, és kényszert érzett arra, hogy benyomásait közölje másokkal is. Ilyenképpen „Levél a balázsfalvi gyűlésről" címmel a Budapesti Hírlap hasábjain közöl cikket, melyben nem szidja, nem kicsinyli le a gyülekezőket, sőt azt állapítja meg róluk, hogy győzelem látszik az arcukon és komolyság. „Mert láttam Balázsfalván seregleni hatezer embert: főpapokat, tanárokat, birtokosokat, ügyvédeket és képviselőket, szegény prédikátorokat és dászkeleket, iparost és kereskedőt és pórnépet: egy egész társadalmat. Ez a sok különböző ember mind lelkesedésből, saját jószántából jött oda: nem inni, nem mulatni; csak lelkesedni, csak tanulni; vezéreit meghallgatni, hogy szavukat szívébe vésve, újabb tíz esztendőre való munkakedvet, nemzeti öntudatot vihessen haza az otthon maradottaknak.

Ezt mi magyarok nem tudjuk utánuk csinálni. Mi erdélyiek már fáradtak vagyunk; a magyarországi közvéleményt pedig nem érdekli a magyarság sorsa."

Mialatt Budapesten végzi az építészetin az egyetemet, ösztöndíjjal bebarangolja Erdélyt (1907), hogy megismerje építészetét és népművészetét. Kézírással, gazdagon illusztrált tanulmányában, amelyet hálából készít el 1907–1908 telén, jótevőjének, K. Lippich Eleknek[1] ajánlva „Erdélyország népeinek építése" címmel, élményszerűen írja le és hasonlítja össze Segesvár és Torockó, illetve Székelyföld és Kalotaszeg vidékeinek viseletét, építészetét, népművészeti örökségét. A huszonéves népművészet és népi építészet iránt érdeklődő fiatalember utazgatása alatt olyan élmények birtokába jutott, amely talán egész életére, sorsára, gondolkodására mély nyomokat hagyott. Már ebben a korai alkotásában elrejtőznek a transzilvanizmus mély gyökerei.

Miután Sztánát és a kalotaszegi környezetet megismerte és már otthonának tekintette, 1912-ben megalapítja a Kalotaszeg című lapot, mely csupán 12 számot ért meg, mindamellett, hogy előtte már gazdag írói tapasztalata volt (Erdély ország népének építése, a Székely balladák, Atila királról ének, Régi Kalotaszeg). A lap nagyon fontos állomás volt életében, mert ekkor vállalja fel végleg Kalotaszeg népének sorsát, ekkor fedezi fel, hogy mennyit küszködik a nép, és ekkor válik örök életre szolidárissá a dolgozó emberrel.

A látszatra vidéki lap már a kezdettől kisugárzik egész nem-

[1] Lippich Elek (1862–1924) költő, művészeti író. 1913-ig a Magyar Közoktatásügyi Minisztérium művészeti osztályának vezetője, Kós Károly ösztöndíjazója.

zetére, sőt már az első számaiban megtaláljuk a később kibontakozó transzilvanizmusát.

A trianoni döntés a sztánai tanyáján találja, s rövidesen szembesül az erdélyi magyarság öngyötrő agóniájával, a lemondással, a kiábrándulással, az elveszett hittel, a nagy sokkal, amelybe a trianoni döntés sodorta. Ő az első magyar, aki ébresztőt fúj a Kiáltó Szónak nevezett röpiratában.

A Kiáltó Szó (1921. január 23-án jelent meg) az erdélyi magyarság mai napig is érvényesen csengő kiáltó szava maradt. Sajnos érvényessége kimúlhatatlan, mert a kisebbségi sors keserves kínjait az erdélyi magyarságnak nyolcvan évig kellett viselnie, sőt ma is minden fondorlattal az életkörülmények lehetetlenné tételével minden okot felszolgálnak a kivándorlás segítésére. A romániai magyarság ugyanis még máig sem jutott oda, hogy sorsa felett ne más döntsön, és hogy kikerüljön az egész XX. századot jellemző érdekterületnek számító nemzetközi nagypolitika számításaiból.

Ebben a röpiratban Kós Károly az életképes magatartásra hívja az elcsüggedt magyar népet, s olyan attitűd vállalására szólít, mely az önazonosság-tudat felvállalásával legyen képes az új – még ha nehezen elviselhető is – feltételekhez alkalmazkodni, hisz a megmaradás egyetlen lehető útja nem a csüggedés, hanem a talpraállás, a nehéz munka vállalása, a cselekvés.

A kiáltvány reális képet nyújt a hont vesztett magyarság súlyos, nem várt helyzetéről, de hitet ad, mert lennie kell egy kiútnak ebből a reménytelennek tűnő vesztett helyzetből is.

A Kiáltó Szóból fakadó erkölcsi kötelességének tekintette, hogy cselekedni is kell, hogy mindez ne legyen pusztába kiáltott szó, és elindult a gyakorlati megvalósításához megtenni mindent, amit előrevetített a röpirat szelleme. Bejárta gyalog Kalotaszeget, s néhány hónapi kemény munkával megalakítja az első erdélyi magyar politikai pártot, az Erdélyi Néppártot.

„Erdély az erdélyi nemzeteké" jelszó alatt 1921. június 5-én Bánffyhunyad főterén meghirdette tíz pontos programját, melynek minden pontja ma is az erdélyi magyarság zászlajára tűzhető: erőszakos és soviniszta centralizálási törekvések elleni kiállást; a Gyulafehérvári Határozatok végrehajtása melletti kiállást; az anyanyelv szabad használatát; az egyéni és közszabadság gyakorlását; az oktatási és művelődési intézmények önálló működését. A valóban demokratikus szabadságjogok kérése mellett jelentős szerepet kapnak a gazdasággal kapcsolatos programpontok. Az Erdélyi Néppárt programjának tíz pontjából négy gazdasági jellegű, amelyek abban az időben előrevetítették a fennmaradáshoz szükséges vagyoni megmaradást és megerősödést biztosító tényezőket.

Kós Károly, a szellemi világ örök küzdőterének embere szántott, vetett, aratott, kaszált, kertészkedett, könyvet kötött, nyomdabetűket készített, könyveket nyomtatott, lovat tenyésztett, vásárba járt – semmi gyakorlati tennivalótól nem riadt vissza.

Városi szülött létére a falu és a föld szerelmese.

Felnőtt korában a földművelés több mindent jelentett számára: a szellemi munkából való kikapcsolódást; azt, ami munkára tanította, és ahonnan a munka eredményének gyönyörűségét megtanulta; korszerű földművelésre akart példát mutatni. Szerette a szántást és kaszálást, mert sportnak is tekintette, amely fizikailag megedzette és jó egészségben tartotta, friss zöldségfélével, gyümölccsel, tejjel és vajjal láthatta el növekvő gyermekeit. A gazdálkodást nem csak a gyakor- latban tanulta, hanem szakkönyvekből is igyekezett elsajátítani a mezőgazdaság tudományát. Bekapcsolódott az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület tevékenységébe is, és az Erdélyi Gazda szaklapban több cikket közölt.

Az első világháború történéseinek Erdélyre vonatkozó következményei Kós Károly figyelmét – kilépve Kalotaszeg kedvenc területéről – egész Erdélyre tereli. Erdély – kultúrtörténeti vázlat című egyik legkiválóbb művében végigkíséri Erdély történetét a népvándorlás korától, a honfoglalás, az államalapítás, a fejedelemségek, az 1848-as szabadságharc, az abszolutizmus, kiegyezés, gyulafehérvári nemzetgyűlés állomásainak tükrében. A vázlatosan bemutatott történelmet valójában arra használja fel, hogy ismertethesse az adott történelmi időszakok népességének alakulását, annak szokásait, művészetét, népművészeti alakulását, Erdély kultúrájának történetét.

A gazdálkodásban szerzett tapasztalatok és az a szándék, hogy a földműves népet a modern gazdaságra tanítsa, megjelenik továbbá az Országépítők című történelmi regényében, amelynek egyik vezérgondolata, hogy meg kell a népet a földművelésre tanítani.

A Kalotaszeg című művében (1926) a kalotaszegi népet tiszta, takarékos embereknek ismeri, ott nincsenek urak, de régi értelemben vett paraszt sem létezik, csupán kisbirtokos gazdák vannak és kisbirtokos józan, reális gondolkodású, számító, spekuláló, tanulékony, optimista, kitartó emberek: „Általában jómódú, bár nem vagyonos. Földjéből nem élhetne meg, de jól keres. Kereskedik, ipart űz és mindenfelé elmegy munkába. Nem földmunkára, de félig ipari munkára, mint kőmíves, ács, kőfaragó, asztalos. Férfilakosságának talán ötven százaléka a földművelésen kívül mással is foglalkozik. De cselédnek csak ritkább esetben szegődik. A kalotaszegi gazda román cselédet fogad. A nép általános műveltsége az átlagon felüli. Nem hiszem, hogy az ötven évesnél fiatalabb kalotaszegi magyar közül egy is ne tudjon írni-olvasni, de soknak van elemi iskolai végzettségén kívül néhány középiskolai osztályos végzettsége, vagy valami szakiskolai, inasiskolai szakmíveltsége."[2]

[2] Kós Károly: Kalotaszeg, Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár, 1937, 178.

Tudott dolog, hogy Kós Károly mestersége az építészet, azonban az ettől való változatos eltérések, illetve a történelem hullámverésében töltött hosszú élete, a föld, a természet és az ember iránti szeretete és felelőssége művészetével együtt tették gazdaggá életművét, amely ma nem csak a művelődéstörténet nagy alkotóját mutatja, hanem az erdélyi, s egyben az egyetemes magyarság nagy alakjává emeli éppen munkásságának sokszínűsége révén. Írásaiból vagy vallomásaiból is kitűnik ragaszkodása a földhöz, a gazdálkodáshoz. „A sztánai boldogságról nem tudott úgy szólni, hogy meg ne emlékezett volna a szántás-vetés, kaszálás férfiörömeiről, a bokrok tövén málnát szemelgető unokáról, kedvenc lovairól s hűséges kutyájáról."[3]

A Benkő Samuval 1973 nyárutóján folytatott beszélgetése[4] őszinte vallomás arról, hogy a földet és a föld munkáját városi származása létére már gyerekkorában megszerette édesanyja révén, aki ugyancsak szerelmese volt a földnek. Anyai nagyapja, aki ugyan értelmiségi volt, de „férfikora teljében a földszerzés és földművelés lett a szenvedélye, annyira, hogy minden keresetét és hitelét a földbe dugta… Ahogy aztán én lassan növekedtem, én lettem ebben a földvásárló, kertészkedő és építkező munkájában a segítsége, mert megmutatkozott, hogy a családomban csak én voltam nagyapám és anyám földszeretetének örököse"[5]

Élete minden időszakában gondoskodott arról, hogy biztosítsa a maga és népes családja anyagi függetlenségét, amelyet építészeti munkássága, sztánai gazdálkodása, kiadói tevékenysége, írói munkássága és főiskolai tanári állása szolgáltatott. „Anyagi függetlenségemet a két világháború közötti első évben már előbb vázolt alkalmi munkásságomon kívül saját sztánai otthonom, biztonságát 1925-től kezdve az Erdélyi Szépműves Céh életre hívása, illetve eredményes igazgatása szerezte meg. 1944 után főiskolai tanári állásom, végül 1952 óta nyugdíjam biztosítja."[6]

A Céh anyagi javaival is úgy gazdálkodott, hogy az képes volt kialakítani és mindentől és „mindenkitől függetlenné" tenni anyagilag, és megelégedett azzal, amire büszke is volt, hogy jórészt az ő részvételével Erdélyben gyártott papiroson, erdélyi nyomdában, erdélyi írók szép és jó könyveit előállító kiadóvállalat vezetője lehetett.

A céhtől kapott, egy átlagos középiskolai tanári fizetésnek megfelelő igazgatói fizetés mellé párhuzamosan igyekezett sztánai gazdaságát úgy kiépíteni, berendezni és gyarapítani, hogy idős korára megélhessen belőle.

Hatvanas éveinek első felében (1945) ismét új élet kezdésére kényszerítik Kós Károlyt a történések. A háború végén sztánai házának feldúlása után beköltözik családjával Kolozsvárra, életkora, valamint csalódásai ellenére az erdélyi magyarság, különösen a falusi lakosság sorsáért aggódó demokrata nem nézheti karba tett kézzel, hogy mi történik a világban, s mint valamikor a Kiáltó Szóban, újból megpróbál önbizalmat és jövőbe vetett hitet ébreszteni népében.

A Kolozsvári Agrártudományi Egyetemen végzett gazdag tevékenységéről és hatásáról az akkori tanári és diákkollektívák szakképzéséről volt tanítványa (később az egyetem professzora), Veress István írja le, hogy mint oktató „…csalhatatlanul ráérzett arra, hogy mi az, amit tudni kell egy jövendőbeli gazdának, vagy agrármérnöknek, természetesen elsősorban az építészettel összefüggő kérdésekben. Tisztázni tudta, hogyan értsen szót a gazdaemberrel, az építésszel, hogyan oldja meg ő maga egyes építészeti kérdéseket. Óráin arra tanította a fiatalokat, hogy miként kell olcsón, tartósan, funkcionálisan, az egyes vidékek hagyományainak felhasználásával építkezni."[7]

A gazdasági építészet elvi és gyakorlati kimunkálásában Erdélyben egyedülállót alkotott, amelynek kicsúcsosodását a negyvenes-ötvenes évekre tehetjük. Ez az az időszak, amikor gazdag szépirodalmi és közéleti tevékenysége mellett az erdélyi gazdaság felemeléséhez a gazdasági építészet tudományosan kidolgozott elméleti és gyakorlati ismeretekkel járult hozzá az amúgy igen szegény szakirodalom kimunkálásához. Ebből az időből az alábbiakban még három munkáját emeljük ki, amelyek ugyan nem egyedülállóak Kós Károly szakmunkáiban, mivel az előző és utólagos munkái is számtalanszor foglalkoznak a falusi gazdasági építkezés kérdéseivel, azonban az itt tárgyalt munkái egyfelől a gazdasági építészet elméleti megalapozásaként, másfelől az eddig teljesen hiányzó oktatói feladatot is pótló forrásként jelentősek.

Az Erdély népi gazdasági építészete című munkájában, mely 1944-ben az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület centenáriuma alkalmából jelent meg, először vázolja fel Erdély népeinek (magyar, székely, szász és román) letelepedési folyamatát és az évszázadok folyamán kialakult települési formákat. A székely és szász népterületen hamarosan kialakult a lakóhelyhez kötött települési forma, a falu, mely a székelyeknél magán viselte az ősfoglaló jellemzőt, a nemzetség jelleget, mint szabadnak elismert nemzet egészében birtokolta szabadságjogait, és adómentesen teljes tulajdonjoggal rendelkezett szállásterüle-

[3] A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni, Benkő Samu beszélgetései Kós Károllyal, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978, 22.
[4] Uo. 42–66.
[5] Uo. 44.
[6] Kós Károly: Kőből, fából házat… igékből várat, Magvető Kiadó, Budapest, 1983, 90.
[7] Kós Károly, Testamentum és agrikultúra, Válogatás a szerző életművéből, Gazda Kiadó, Kolozsvár, 1997, 123.

tén a gyepűvédelem ellenében. A szász települések, melyek számára a király területi, közigazgatási, törvénykezési és egyházi autonómiát biztosított, magukkal hozták hazájukból a fejlettebb mezőgazdasági kultúrát, kompakt falvakban telepedtek le, szellemükben és külső formáikban megőrizték a szász népi építkezést, „de a gazdaság életmenete, s ennek megfelelően a gazdasági udvar elrendezése, az épületek elosztása, berendezése és egész építkezésük szervezete rövid időn belül erdélyivé alakult át."[8]

A szerző szerint Erdély harmadik népe, a román nem szervezett formában, hanem családonként, csoportonként, összefüggéstelenül vándorolt be az évszázadok folyamán Erdélybe. Egy részük mint juhász a maga terelgette juhaival, más részük a falvak szélére telepedett le pásztorként, egy harmadik részük pedig a kunok, tatárok, törökök elől menekült, a nagybirtokokra telepedett mint juhász, zsellér, jobbágy vagy cseléd.

Az így létrejött erdélyi társadalom tovább alakult. „A középkor utolsó két századának folyamán a most már kialakult és megállapodott erdélyi néptársadalmak egymás közötti viszonyaik és Erdély keretén belül való közös életmunkájuk rendjét, módjait és formáit alakították ki és szervezték meg olyan eredménnyel, hogy a XVI. században a nagy magyar politikai nemzetegységnek: Magyarországnak három részre szakadása, és középső részének török megszállása és elpusztítása után Erdély, mint önmagában is életképes politikai, társadalmi, kulturális, és gazdasági egység, nemcsak meg tudott állani a maga lábán, de az őt környező tájaknál magasabb rendű, fejlettebb életszínvonalat tudott kifejleszteni minden vonalon. Ezt a magasabbrendűséget meg tudta tartani az elmúlt XIX. század közepéig, amikor politikai különállásának feladásával része lett újból a teljes Magyarországnak, mely Erdélyt minden életterén a maga centralizációs törekvéseinek függvényévé tette, aminek eredménye egyszázadnyi idő alatt: Erdély minden téren való visszafejlődése, leszegényedése és elmaradása az ország nyugati részével szemben. Ez a visszafejlődés sok okból leghatásosabban éppen Erdély magyarságát gyengítette, mely számában és gazdasági erejében aránytalanul csökkent úgy az erdélyi románsággal, mint a szászsággal szemben…"[9] Erdély egyéni földrajzi és geopolitikai adottságai, sajátos történelmi folyamata, gazdasági lehetőségei, s ezen belül népeinek közös sorsa és egymásra való évszázados kölcsönhatása mind alakító tényezője a gazdasági építészetnek, s ebből a nézőpontból tárgyalja írásában az erdélyi faluképet, a telekrendezési hagyományokat, az épülettípusokat, az erdélyi építkezési sajátosságokat, építési módokat.

A mezőgazdasággal és a mezőgazdasági építkezéssel kapcsolatos tapasztalatait összegezve megállapítja, hogy a gazdálkodás korszerűsítésére van szükség, amely egyelőre két akadálycsoporttal szembesül: 1. A gazdasági szaktudás hiánya; a felszerelés szegénysége; a berendezkedés primitívsége; forgótőke hiánya, 2. A határ tagosítatlansága; értékesítési nehézségek. Ezekből az akadályokból kiindulva sürgős teendőként javasolja: a hármas fordulórendszer teljes felszámolását, a fekete ugar helyett a zöld ugart; a tagosítást; nagyobb intenzitással és terjedelemben azt a szervező, szakismeret-terjesztő kulturális és segítő munkát, amelyet az újjászervezett EMGE kezdett el és folytat.

Az 1946-ban megjelent Józsa Béla Athenaeum kiadásában Falusi építészet című kézikönyve, kalauz az erdélyi falusi nép számára, hogy a mostoha helyi viszonyok között életvitelében felzárkózhasson a környező világ színvonalára.

Az erdélyi falu építési hagyományainak és az akkori erdélyi falukép leírása után konkrét útmutatással szolgál a gazdasági udvar kialakításában, majd fontos tanácsokkal látja el a földműves gazdát. Az építkezni vágyók figyelmét a következőkre hívja fel: az épületek minden mezőgazdasági üzemnek nélkülözhetetlenül szükséges berendezési tartozékai; az épületekbe fektetett pénz holt tőke, amely nem jövedelmez; az épületek fenntartási és javítási költségei állandóan növekedő kiadást jelentenek; ne építsen sem többet, sem kevesebbet, mint amennyi szükséges; az épületek legyenek szilárdak és tartósak, de ne legyenek ok nélkül költségesek; építsen a maga józan esze szerint, azonban segítségért csak a tanult és tapasztalt szakemberhez forduljon tanácsért; ne utánozzon és ne akarjon mást fölülmúlni.

A könyv gyakorlati részében, az építészetben és a gazdálkodásban szerzett gazdag ismereteit, tapasztalatát érvényesítve, pontos utasításokkal szolgál a lakóház, a csűr, az istállók, ólak, raktározó helyiségek, valamint a középületek építésének anyagait és szerkezeteit illető kérdésekben. Kézikönyvének szerepét a következőkben jelöli meg: „Pusztán az a kettős célunk volt, hogy egyrészt nehéz viszonyok által lehető legszerényebbre szorított lehetőségeink és kereteink között szakszerű tájékoztatást, útmutatást és tanácsot adjunk erdélyi magyar földműves testvéreinknek ma, amikor az idők és viszonyok gyökeres és elkerülhetetlen változása a falvak népének gyökeres és időszerű gazdasági és társadalmi újjáépülését és átalakulását kérlelhetetlen és halaszthatatlan munkakötelességévé tette, annak egyik előfeltételét: mezőgazdasági korszerűsítése céljából feltétlenül szükséges építkezéseit józan okossággal, helyesen tudja elkészíteni és gazdaságosan, céljuknak megfelelően tudja végrehajtani, másrészt: figyelmeztessük arra, hogy amikor mezőgazdasági termelésének korszerűsítésével a maga és a faluközössége

[8] Kós Károly: Erdély népi gazdasági építészete, Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület centenáriuma alkalmából, Különlenyomat az Erdélyi mezőgazdaságból, 1944, 382.
[9] Uo. 383.